

Economie in meervoud

Deel VII. Naar zorg als kern van de economie

Jef Peeters

Economie is veel meer dan markteconomie en is bovendien heel divers. Ze moet daarom in het meervoud bekeken worden. Daarbij vindt er economische vernieuwing plaats over alle maatschappelijke sectoren heen. De eerste bijdrage van deze reeks, over economische diversiteit als dusdanig, wees al op dat grote, maar in het economisch discours veelal vergeten domein van het huishouden en de zorg. Feministische denkers vragen daar al lang meer aandacht voor, weliswaar niet zonder discussie en erg diverse standpunten, van het verwerpen van zorg als niet-emanciperend tot het opwaarderen ervan tot kern van het menselijk leven. Deze bijdrage laat zien hoe reacties op problemen van de zorg vandaag leiden tot benaderingen die zorg tot kern van de economie maken.

We kunnen er niet omheen: de coronacrisis plaatst het belang van zorg midden in de maatschappelijke discussie. Er lijkt een impliciete consensus dat een goede samenleving een zorgzame samenleving is. Dat betekent evenwel niet dat er geen verschillende opvattingen zijn over wat als ‘zorg’ en ‘zorgzaam’ begrepen moet worden. De fundamentele discussie over zorg werd vooral in gang gestoken door het feminisme. Maar afhankelijk van om welk feminisme het gaat, zien we verschillende opvattingen over zorg en de plaats en aandacht die ze moet krijgen. Dat geldt ook voor de relatie tussen zorg en economie, waarvoor een verscheidenheid aan termen naar voor geschoven wordt. Die benamingen op zich maken de verschillen in betekenis nog niet meteen duidelijk. Daarom ontwikkelen we, na een bondige analyse van de huidige crisis van de zorg, eerst enkele elementen van een breder kader omtrent zorg en feminisme om het tot stand komen van de idee van een ‘zorgeconomie’ te kunnen plaatsen en beoordelen. Het gaat daarbij om een zeer breed terrein van denken en activisme dat we binnen één artikel onmogelijk geheel kunnen bestrijken. In een volgend artikel bespreken we enkele perspectieven daarbinnen.

Crisis van de zorg als symptoom van neoliberal falen

Zeggen dat de moderne samenleving met haar kapitalistische economie gekenmerkt wordt door een onderwaardering van zorg en huishoudelijke arbeid is een open deur intrappen. Die onderwaardering kent vanuit het perspectief van een geldeconomie minstens twee gezichten: de niet-betaling van huishoudelijke arbeid en zorg en de onderbetaling van werkers in zorgberoepen. Daarbij speelt nog altijd wat Riane Eisler (2007) de ‘dubbele genderstandaard’ noemt: zorgactiviteiten worden gedevalueerd als ‘maar vrouwenwerk’ (of het nu door mannen of vrouwen gedaan wordt). Aldus

creëert de dubbele genderstandaard een dubbele economische standaard, wat volgens haar een verlies voor allen betekent. Uit onderzoek blijkt immers dat de levenskwaliteit voor beide geslachten hoger is in landen waar vrouwen en zorgactiviteiten beter gewaardeerd worden.

Het vraagstuk van zorg en economie is aldus verbonden met een culturele achtergrond en de ermee verbonden emancipatiestrijd van vrouwen. Dat is een bekend verhaal, waarvan we de band met het feminisme zullen bekijken. Maar in zijn algemeen-

heid biedt dat te weinig handvatten om de situatie van zorg in de neoliberale context van vandaag te begrijpen. En die context verschilt duidelijk van die van de welvaartsstaat. Een meer structurele benadering is daarom aangewezen.

Uit onderzoek blijkt immers dat de levenskwaliteit voor beide geslachten hoger is in landen waar vrouwen en zorgactiviteiten beter gewaardeerd worden.

Crisis van de zorg als een structureel gegeven

Het kapitalisme is een maatschappelijk systeem dat gericht is op accumulatie van rijkdom via het creëren van een surplus (een overschot ten opzichte van wat nodig is om de samenleving te reproduceren), dat vervolgens privaat wordt toegeëigend. Aldus wordt een groot deel van de door velen samen tot stand gebrachte waarde onttrokken door een minderheid — waarvoor de 1% vandaag symbool staat. Om dat te kunnen bewerkstelligen, komt het er voor het kapitalisme op aan om alles wat aan die maatschappelijke productie kan bijdragen (bijvoorbeeld grondstoffen of arbeid) zo goedkoop mogelijk binnen te halen — te ‘internaliseren’ — én om de kosten ervoor zoveel als mogelijk te ‘externaliseren’ (bijvoorbeeld onderwijs, infrastructuur, milieuzorg). Dat wordt volgens Nancy Fraser ondersteund door een aantal constitutieve scheidingen in de institutionele vormgeving van de kapitalistische samenleving, in het bijzonder tussen de samenleving en de niet-menselijke natuur, tussen economie en staatsbestuur, en tussen productie en reproductie.¹

Die laatste scheiding plaatst zorg en huishoudelijke arbeid buiten de economie, wat vaak gepaard gaat met een moralisering in termen van zowel plicht als liefde.² Door die afscheiding kan het kapitaal evenwel gebruik maken van ingehuurde arbeid zonder zich direct te moeten bekommeren voor de kosten van de reproductie ervan. Die kosten worden vooral gedragen door vrouwen, terwijl ze niet vergoed worden voor de aanzienlijke waarde die ze creëren.³ Maar de sociale samenhang wordt ook meer algemeen bedreigd door deze ingebouwde onverantwoordelijkheid.

Mijn bewering is dat elke vorm van kapitalistische samenleving een diepge wortelde sociaal-reproductieve ‘crisisneiging’ of tegenstrijdigheid herbergt: enerzijds is sociale reproductie een voorwaarde voor de mogelijkheid tot duurzame kapitaalaccumulatie; aan de andere kant heeft de oriëntatie van het kapitalisme op onbeperkte accumulatie de neiging om de processen van sociale reproductie waarop het steunt, te destabiliseren. (Fraser 2016: 100)

De concrete arrangementen waarbinnen de waarde van de reproductie door het kapitaal wordt toegankelijk, kent evenwel verschillende historische vormen. Het historisch compromis tussen arbeid en kapitaal na WOII, gekoppeld aan een grote economische groei op basis van goedkope fossiele brandstoffen, leidde tot een welvaartstaat die zowat dertig jaar stand hield. Die impliceerde zowel hoge lonen binnen het 'kostwinnersmodel' — wat toeliet dat vrouwen de huiselijke zorg konden opnemen — als een hoge sociale bescherming.

Het neoliberale regime dat zich vanaf de jaren 1980 ontwikkelt, houdt een heel ander arrangement in. Het globaliserende financiële kapitalisme verplaatst de industriële productie grotendeels naar lageloonlanden, werft vrouwen als betaalde werkkracht en promoot de desinvestering in sociaal welzijn, zowel door de staat als door de bedrijven.⁴ Die desinvestering leidde tot een 'dubbele privatisering'⁵: overheidsdiensten waarop te verdienen valt worden overgenomen door de markt⁶; voor zorg gaat men een beroep doen op de verantwoordelijkheid van samenlevingsverbanden⁷, maar als dat te weinig ondersteund wordt door de overheid komt in vele gevallen de uiteindelijke zorglast terecht op de schouders van individuele burgers of gezinnen. Het effect is dat de genoemde tegenstelling binnen het kapitalisme tussen economische productie en sociale reproductie nog versterkt wordt.

*Het resultaat, te midden van toenemende ongelijkheid, is een dualistische organisatie van de sociale reproductie, vermarkt voor degenen die ervoor kunnen betalen, geprivatiseerd voor degenen die dat niet kunnen — allemaal verdoezeld door het nog modernere ideaal van het 'tweeverdienersgezin'.
(Fraser 2016: 104)*

Fraser wijst er ook op hoe het neoliberalisme de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt als een perspectief op emancipatie voorspiegelt. Het verwerven van een eigen inkomen houdt voor vrouwen mogelijkheden in om te ontsnappen aan de paternalistische verhoudingen die kenmerkend waren voor een welvaartsstaat op basis van een kostwinnersmodel met het 'gezinsinkomen' als norm. In een liberaal kader gaat het echter om een paradoxale vorm van emancipatie omdat ze op individuele basis gebeurt en niet voor iedereen weggelegd is, terwijl de afbraak van sociale bescherming die emancipatie net nog moeilijker maakt voor wie niet mee is.

De intrinsieke kwaliteit van zorg als een relatie tussen personen laat zich echter niet uitdrukken in kwantiteit, zoals tijdsduur.

Parallel met deze ontwikkelingen gaan binnen de professionele zorg bedrijfsmatige modellen een grotere rol spelen: alles moet efficiënter om de kosten zo laag mogelijk te houden. De eis van zowel betaalbare als tegelijkertijd kwalitatief hoogstaande zorg probeert men dan te beantwoorden via het uitwerken van controleerbare protocollen. De intrinsieke kwaliteit van zorg als een relatie tussen personen laat zich echter niet uitdrukken in kwantiteit, zoals tijdsduur. Rationalisering van de tijdsbesteding van zorgverleners leidt bij hen tot de ervaring dat de zorg net verdwijnt, ook als 'zorgparadox' genoemd.⁸

Neoliberale visie op zorg

Neoliberalisme kent daarbij zijn eigen 'ideologische' constructies over verantwoordelijkheid voor zorg. Joan Tronto noemt er drie:

1. Zorg is een persoonlijke verantwoordelijkheid.
2. Zorg moet bekeken worden als een marktprobleem. Van markten wordt verwacht dat ze aan de behoeften voldoen: als er een behoefte bestaat, dan komt er een marktoplossing.
3. Het gezin moet gezien worden als de juiste plaats van zorg. Daarbij moeten de gezinsleden in neoliberale termen gezien worden als rationele actoren, ook in hun omgang met anderen in intieme situaties.

Door deze drie elementen samen te voegen, krijgen we een soort theoretische verantwoording van hoe mensen voor zichzelf en hun naasten moeten zorgen in een neoliberale samenleving: zorg voor jezelf door rationeel en verantwoordelijk te handelen; zijn er zorgbehoeften waar jezelf niet in kunt voorzien, maak dan gebruik van marktoplossingen; en, als je je geen marktoplossingen kunt veroorloven, of liever voor jezelf zorgt, schakel dan familie in (en misschien vrienden en liefdadigheid) om in uw zorgbehoeften te voorzien. (Tronto 2017: 29)

Uitgaande van een autonoom zelf dat voor zichzelf instaat, is het neoliberalisme een bij uitstek *meritocratisch* systeem. Daarin worden mislukkingen opgevat als individuele mislukkingen, niet als een collectieve verantwoordelijkheid. Als er minder goed voor mensen gezorgd wordt, dan moet dat per definitie een falen zijn van de eigen persoonlijke of familiale verantwoordelijkheid. Volgens Tronto zijn deze neoliberale ideeën op twee manieren inadequaet. Om te beginnen slaan zij de bal mis wat de menselijke natuur betreft.⁹ En geplaatst in de concrete context van vandaag zien we dat ze ook feitelijk falen wat zorgvoorziening betreft.

Naar een brede definitie van zorg

Het neoliberale discours over zorg maakt duidelijk dat we het concept 'zorg' zelf onder de loep moeten nemen om een goed zicht op alternatieve economische voorstellen te krijgen. Zorg is alomtegenwoordig in het samenleven, maar dat levert ook een veelvoud aan betekenissen, associaties en concepten op. En die worden ook op allerlei manieren gecontesteerd, afhankelijk van de appreciatie ervan en waar men ermee naartoe wil, wat ook verschillende beleidsagenda's impliceert.

Actoren die vanuit het perspectief van sociale rechtvaardigheid werken, kunnen zorg als een 'recht' beschouwen, terwijl actoren met een sociaal-investeringsperspectief zorg misschien als een armoedegerelateerd probleem beschouwen. [...] Diagnoses die de nadruk leggen op de ongelijkheid tussen geslacht, klasse en ras in de zorgverlening, benadrukken de kosten

van vrouwen om zorg te verlenen. Ze roepen op tot een herverdeling van zorgtaken, in het bijzonder door actieve overheidsinterventies. [...] Diagnoses die zich richten op de rol van zorg bij de productie van 'menselijk kapitaal', of de efficiëntiewinst van vrouwen die deelnemen aan de arbeidsmarkt wanneer zorgdiensten openbaar worden verstrekt of gesubsidieerd, rechtvaardigen doorgaans interventies die gericht zijn op 'kwetsbare' of afhankelijke bevolkingsgroepen. Zo gerichte interventies kunnen de gelijkheidsclaims van vrouwen (en van anderen) naar de marge duwen. (Esquivel 2014: 426)

Het gebruik van de term 'zorg' overlapt begripsmatig met begrippen als zorgarbeid, huishoudelijk werk, reproductieve arbeid, onbetaald werk, sociale zorg, de zorgconomie, sociale voorziening enzovoort. Die onderscheiden begrippen zijn ook verbonden met een conceptuele evolutie in de feministische literatuur over economie en sociaal beleid gedurende de voorbije decennia.¹⁰ Wat ons hier interesseert zijn ontwikkelingen die zorg verbinden met een veranderingsperspectief op een duurzame economie. Daarbij is het cruciaal om de reductie van zorg tot 'reproductie' in het dominante economische schema te overstijgen.¹¹ Meerdere auteurs verwijzen daarvoor naar de brede omschrijving van zorg door Joan Tronto.¹²

Op het meest algemene niveau stellen wij voor om zorg te zien als een typisch menselijke activiteit, die alles insluit wat we doen om onze 'wereld' te handhaven, voort te laten duren en te herstellen, zodat we er zo goed mogelijk in kunnen leven. Die wereld omvat onze lichamen, ons persoon zijn en onze omgeving, wat we allemaal met elkaar proberen te verbinden tot een complex, levensonderhoudend web. (Tronto 1993: 103)

Zo omschreven, bevatten nagenoeg alle menselijke activiteiten elementen van zorg. Zorg kent dan ook geen precieze grenzen, hoewel we de mate van zorgzaamheid van handelingen en instituties wel kunnen herkennen. Zorg vertrekt wel van een ander mensbeeld dan het rationeel handelende individu. Het concrete bestaan van menselijke relaties zoals die in zorg tot uiting komen, toont het centrale belang van relaties in het menselijk leven als zodanig. Het gaat om wat de feministische econome Nancy Folbre (2017) 'the invisible heart' noemt, 'een metafoor voor de interpersoonlijke affecties en verplichtingen die de samenleving samenbinden'. Daarom onthult volgens Tronto het neoliberalisme zichzelf in het gezicht van een zorgethiek als een ideologie.

Zorg kent dan ook geen precieze grenzen, hoewel we de mate van zorgzaamheid van handelingen en instituties wel kunnen herkennen.

Zorg is een complex relationeel gegeven waarin meerdere dimensies (eventueel fasen) onderscheiden kunnen worden — elk met een eigen morele houding en betekenis — die evenwel samen horen in het relationele web van het leven. Tronto onderscheidt aanvankelijk: *caring about*, zorg hebben om; *taking care of*, zorg dragen voor; *care-giving*, zorgen als concrete activiteit; *care-receiving*, zorg ontvangen. Later voegt zij daar *caring with*, zorgen met, aan toe, wat plaats vindt 'wanneer een groep mensen (van een gezin tot een staat) kan vertrouwen op een voortdurende zorgcyclus om in hun zorgbehoeften

te blijven voorzien. Wanneer dergelijke patronen gevestigd en betrouwbaar worden, produceren ze de deugden van vertrouwen en solidariteit.' (Tronto 2017: 32)

Het toeschrijven van verantwoordelijkheid is hier geen juridisch gegeven, maar maakt deel uit van een collectief handelen met een specifieke politieke betekenis: de algemene toewijzing (*allocation*) van zorgverantwoordelijkheden. Het ontwikkelen van een zorgzame samenleving verwijst daarbij niet direct naar de staat, maar naar een nieuwe taal en praktijk van 'democratisch zorgen'. Het gaat om manieren waarop de 'zorgende mens' ontwaakt in het handelen van de *homo politicus*. Zorg serieus nemen vraagt om een verdergaande democratisering, waarbij vragen aan de orde zijn als: 'Hoe kunnen democratische samenlevingen, die zich inzetten voor gelijkheid als uitgangspunt, in overeenstemming gebracht worden met afhankelijkheidsrelaties? Hoe kan de zorg hiërarchieën elimineren bij het verdelen van de verantwoordelijkheden voor de zorg?' (ibid. 38)

Met zorg als praktijk die uitdrukking geeft aan de mens als een sociaal wezen is een overvloed aan betekenissen verbonden. Zoals Tronto's definitie aangeeft, stoppen die betekenissen niet bij het intermenselijke, maar slaan ze op het levensweb waar wij deel van uitmaken. Dat vertaalt zich ook naar manieren van feministisch denken over economie die economische veranderingen vatten in een brede culturele transformatie.

Verskillende soorten feminisme

Drie golven

Om de relatie tussen feminisme en economie te duiden is het belangrijk om de verschillende 'golven' in het feminisme te onderscheiden.¹³ De eerste golf herinneren we ons vooral als de strijd voor stemrecht voor vrouwen. Later verschoof de aandacht naar de bredere ongelijkheid van vrouwen in de samenleving. Met de slogan 'het persoonlijke is politiek' brachten de feministen van de tweede golf de machtsongelijkheden van seksisme en patriërchaat en de impact daarvan op elk aspect van het privéleven van vrouwen onder de aandacht. Zo wordt er een verband gelegd tussen culturele en politieke ongelijkheden. Het afbreken van de genderstereotypen moet dan zowel mannen als vrouwen ten goede komen. Een probleem was evenwel dat vrouwen daarbij als een homogene groep gezien werden, wat de eigen strijd van gekleurde vrouwen marginaliseerde.

Derde-golf-feministen bekritisieren het essentialisme in de benadering van vrouwelijkheid door de tweede golf. Zij vragen aandacht voor het belang van meerdere soorten feminisme en voor 'intersectionaliteit', het feit van overlappende identiteiten en van verschillende vormen van onderdrukking die elkaar daarbij kunnen doorkruisen (gender, klasse, ras, kolonialisme...). Men spreekt daarom over een 'verschilfeminisme' in tegenstelling tot een 'gelijkheidsfeminisme'. De invloed van *queer*-theorie die gender en seksualiteit als vloeibare categorieën ziet, en aldus de binaire onderscheiding van 'mannelijk' en 'vrouwelijk' op de helling zet, speelt hierbij een belangrijke rol. Derde-golf-feministen besteden aandacht aan vormen van micropolitiek, wat aanleiding

kan zijn voor het zoeken van emancipatie op individuele basis. Maar evengoed gaat de aandacht voor intersectionaliteit samen met nieuwe vormen van politisering. In ieder geval is het feminisme vandaag uitgewaaierd tot een brede diversiteit aan richtingen en discussies.

Ecofeminisme

Uitgaande van de ervaring van gendertegenstellingen, zijn feministen meer algemeen gaan wijzen op onderdrukking die inherent is aan binaire waardensystemen. Specifiek voor ecofeministen is dat zij die vormen van dualisme in het sociale domein verbinden met de scheiding tussen de mens en het niet-menselijke, de mensheid en de natuur, of de cultuur en de natuur. Deze scheiding loopt parallel met die tussen man en vrouw, waarbij het niet-menselijke, de natuur en de vrouw als werkelijkheden van secundair belang met elkaar verbonden worden, wat de basis vormt van samenlopende vormen van onderdrukking. We herkennen hier de scheidingen tussen de samenleving en de niet-menselijke natuur en tussen productie en reproductie die Nancy Fraser aangeeft als constitutief voor een kapitalistische samenleving. We mogen echter niet uit het oog verliezen dat het patriarchaat als maatschappelijke structuur veel ouder is dan het kapitalisme. Val Plumwood¹⁴ spreekt in dit verband van een ‘hyper-scheiding’:

Hyper-scheiding betekent het nadrukkelijk definiëren van de dominante identiteit tegen of in oppositie tot de ondergeschikte identiteit, met uitsluiting van hun werkelijke of vermeende kwaliteiten. De functie van hyperscheiding is om de Ander te markeren voor een aparte en inferieure behandeling. (2018: 103)

Dat in het ecofeminisme vrouwen zich in hun emancipatiestrijd gingen associëren met de natuur¹⁵ creëerde binnen het feminisme heel wat controverses. Simone de Beauvoir voerde eerder al aan dat de associatie van vrouw en natuur net een sleutelement was in de patriarchale ideologie om de uitsluiting van vrouwen uit de publieke sfeer en hun opsluiting in huis te legitimeren. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat het feminisme uit de tweede golf op zijn best ambivalent was over de natuur en zich vooral richtte op de rechten van de vrouw. De uitdaging voor ecofeministen is om de eindigheid van de aarde en biologische verschillen, waaronder die tussen mannen en vrouwen, te behandelen zonder te vervallen in biologisch essentialisme en daarop steunend determinisme. Een voorbeeld daarvan is het verbinden van zorg met een voorbeschiktheid daartoe van het vrouwelijke lichaam.

Ecofeministen proberen echter niet om de conventionele arbeidsverdeling volgens geslacht te versterken, maar benaderen die relaties op een dialectische manier. Volgens Plumwood gaat het erom de historisch en sociaal geconstrueerde andere relatie van vrouwen tot de natuur ‘kritisch te bevestigen’ als een bron van alternatieve kennis en praktijken in de context van een ecologische transformatie. Tegelijkertijd kan men als feministen werk maken van het ontmantelen van de overheersingsstructuren waarin dat verschil grotendeels gegrondvest is.¹⁶ Samen met gender en natuur vormen ras en klasse voor Plumwood ‘de vier tektonische platen van een bevrijdingstheorie’. Als die eenstemmig zouden handelen, dan kunnen ze de fundamenteën van onze conceptuele

(dualistische!) structuren grondig door elkaar schudden. En dat impliceert ook het opheffen van de scheiding tussen productie en reproductie. In die lijn beschouwt het ecofeminisme zich als een feminisme van de derde golf dat het gelijkheidsfeminisme en het verschilfeminisme dialectisch probeert te integreren. Daarbij is voor Plumwood ook 'natuur' een 'politieke categorie', gekenmerkt door gecontesteerde waarden en praktijken, met inbegrip van 'rechten' van de natuur. 'Volgens deze visie is ecofeminisme de beweging waarin feministen hun vriend natuur aan de politieke tafel brengen.' (Varney 2018: 139)¹⁷

Zorg en emancipatie

Met Nancy Fraser wezen we al op de problematische relatie tussen zorg en emancipatie in een neoliberale context. Daarbij is de onderwaardering van zorg als zodanig een fundamenteel cultureel gegeven. Het is daarom niet toevallig dat een emancipatorische beweging als het feminisme niet vrij is van ambivalenties tegenover zorg. Om het

scherp te stellen: gaat het om gelijke rechten voor vrouwen of om de opwaardering van zorg met het risico dat vrouwen erin opgesloten blijven? Zoals gezegd, pakken ecofeministen dergelijke vragen van beide kanten tegelijk aan, waarbij ze het emancipatievraagstuk verbinden met een diepgravende verandering van economie en samenleving.

Daarbij is de onderwaardering van zorg als zodanig een fundamenteel cultureel gegeven.

De dominante benadering gaat er evenwel vanuit dat we in een marktsamenleving zitten en dat de emancipatie van vrouwen daarin via participatie aan de arbeidsmarkt verloopt. Maar ook dan wordt er van een 'transformatieve benadering van zorg' gesproken. Voor Valeria Esquivel gaat het erom de ongelijkheden die verband houden met zorgverlening niet te verhelpen via het louter corrigeren van ongelijke uitkomsten van sociale regelingen, maar 'het onderliggende generatieve kader te herstructureren' (2014:434). Daartoe moet het zorgaanbod radicaal veranderen. Zij doet daarvoor een beroep op het *Triple R Framework*: het erkennen (*recognising*), verminderen (*reducing*) en herverdelen (*redistributing*) van zorg.¹⁸ Zorg wordt daarbij niet meer alleen aan de privésfeer toegewezen, maar als een maatschappelijke opdracht gezien. Als gevolg daarvan zouden de economische, sociale en politieke levensdomeinen, alsook hun relatie tot elkaar, grondig veranderen.

- *Erkennen* betekent zorg serieus nemen: de aard, omvang en rol van onbetaald zorgwerk in een bepaalde context herkennen en de bijdrage ervan aan menselijke ontwikkeling begrijpen, zonder uit het oog te verliezen wie die bijdragen levert; onbetaalde zorg niet als vanzelfsprekend beschouwen; begrip krijgen van de sociale normen en genderstereotypen die vrouwen tot de belangrijkste aanbieders van onbetaalde zorg maken; aanklaarten van machtsverhoudingen.
- *Verminderen* van zorgwerk is belangrijk voor de tijdsbeschikking van de zorgverlener en voor haar gezondheid en welzijn, wanneer de zorgverlening gepaard gaat met eentonigheid of in een onveilige omgeving plaatsvindt. Vormen van collectieve organisatie kunnen daartoe bijdragen.

- *Herverdeling* van zorgwerk kan plaatsvinden zowel binnen huishoudens als binnen de samenleving als geheel via de ontwikkeling van beleid dat de verstrekking van of toegang tot zorgdiensten ondersteunt. Het is belangrijk dat die toegang niet afhangt van voldoende koopkracht en dat de organisatie van de zorg genderstereotypen niet bevestigt.

Deze strategieën zijn ongetwijfeld belangrijk, maar zoals gezegd zijn er ook benaderingen die zich vanuit de strijd voor de erkenning van zorg richten op de economische theorie en vormgeving als dusdanig. Een cruciaal inzicht is dat de niet-erkenning van zorg — door het te behandelen als een ‘externaliteit’ — verband houdt met het winstmotief en aldus een structureel kenmerk van de kapitalistische markteconomie, wat om een fundamenteel antwoord vraagt.

Van feministische economie naar zorgeconomie

Feministische economie

De strijd voor de erkenning van het werk van vrouwen is er een van lange adem. Ook de vertaling daarvan naar economische inzichten is niet meer nieuw. Marilyn Waring's baanbrekend boek *If Women Counted: A New Feminist Economics* dateert al van 1988. Vrouwelijke economen proberen daarbij de eenzijdige focus op markteconomie open te breken en moeten daarvoor ook letterlijk inbreken in het mannenbastion dat de economie is.¹⁹ Ondertussen heeft al een hele generatie feministische economen aan de weg getimmerd. Maar, zoals het feminisme divers is, is ook de feministische economie divers, zowel wat richtingen als voorstellen betreft.²⁰ Marilyn Power (2004) ziet er evenwel vijf convergerende punten in:

1. Zorgarbeid en huishoudelijk werk zijn vitale onderdelen van elk economisch systeem en moeten vanaf het begin in de analyse opgenomen worden. Het gaat daarbij niet om geïsoleerde individuen, maar om wederzijds afhankelijke en onderling verbonden menselijke actoren.²¹
2. Menselijk welzijn is een centrale maatstaf voor economisch succes.
3. Mogelijkheden tot handelen zijn belangrijk. Daarom zijn naast resultaten ook processen van belang in een economische evaluatie, met aandacht voor (on)gelijke macht en toegang.
4. Ethische oordelen vormen een geldig, onontkoombaar en wenselijk onderdeel van een economische analyse.
5. Veel feministische economen erkennen de beperkingen van het theoretiseren van ‘vrouwen’ als een homogene categorie en nemen overwegingen van klasse, ras-etniciteit en andere factoren op in hun onderzoek. Ander gezegd, zij gaan in de richting van ‘intersectionele’ analyse.²²

Feministische economen beklemtonen dat economie een sociale wetenschap is en benadrukken de sociale inbedding van economische processen. Power stelt daarom

voor om van 'sociale voorziening' (*social provisioning*²³) te spreken. Daardoor komt er meer nadruk op economische activiteiten als onderling afhankelijke sociale processen.

Economie definiëren als de studie van sociale voorziening moet benadrukken dat economische activiteit in de kern de manieren omvat waarop mensen zich collectief organiseren om in hun levensonderhoud te voorzien. [...] Sociale voorziening hoeft niet via de markt te gebeuren; zij hoeft niet om egoïstische redenen of eigenbelang te gebeuren, hoewel geen van beide in strijd is met sociale voorziening. [...] Ook benadrukt de term zowel het proces als de resultaten. (Power 2004: 6)

Verder noemt Power een aantal belangrijke kenmerken van sociale voorziening. Als proces is ze in voortdurende verandering en dat wordt beïnvloed door de concrete sociale, culturele en politieke context. Sociale voorziening is daarom complex, rommelig en niet-deterministisch. Daarmee verbonden is er ook een wederzijdse beïnvloeding met de intersectionele dynamiek van de samenleving. Ten slotte is de organisatie van sociale voorziening geen 'natuurlijk' resultaat van markt- en emotionele krachten, maar eerder een weerspiegeling van machtsverhoudingen, waardoor ze het voorwerp kan worden van politieke strijd.

Met onderling afhankelijke processen als vertrekpunt, kan sociale voorziening ook gezien worden als een fundamenteel ecologisch concept. De uitbreiding van het idee van een sociaal web naar een breder 'levensonderhoudend web' (zie Tronto) wordt zo een vanzelfsprekende stap. Een ecosysteem wordt immers beschouwd als een onderling afhankelijk en verbonden web van zowel levende als fysieke componenten. Hierbij is de gemeenschappelijke stam 'eco-' van economie en ecologie — van het Griekse woord *oikos* voor huis — echt treffend. Volgens Power is het begrip 'voorziening' dan ook uitermate geschikt voor de uitwerking van een feministische ecologische economie.

Zo werd de idee van een (re)generatieve economie vooral door vrouwelijke economen naar voor geschoven.

Zoals gezegd legt vooral het ecofeminisme die verbinding, wat zijn weerslag krijgt in de feministische economie. Bijvoorbeeld het toekennen van waarde aan toekomstige generaties alsook aan de

natuur zelf worden daarbinnen toegestane oordelen. Zoals de ecologische economie bekritiseert veel feministische economie het groeiparadigma van de kapitalistische economie en formuleert alternatieven daarvoor.²⁴ Zo werd de idee van een (re)generatieve economie vooral door vrouwelijke economen naar voor geschoven.²⁵

Zorgeconomie

De erkenning van de waarde van zorgactiviteiten en de integratie ervan in het economisch discours was altijd al een uitgangspunt voor een feministische economie. Het opkomen van het begrip 'zorgeconomie' (*care economy*) markeert echter een belangrijke verschuiving — van de economie van zorgactiviteiten (*economics of caring*) naar een breder begrip van de betekenis van zorg voor economie en samenleving. Dat gaat zowel om een economie die zorg opneemt als een leidend principe voor haar praktijk,

een 'zorgzame economie' (*caring economy*, bijv. Folbre en Eisler), als om het 'bena-drukken dat zorg het fundament is van economie en samenleving' (Esquivel 2014: 433), waarvoor 'zorgeconomie' zou staan. Dat is volgens Esquivel de voorkeurterm bij feministische economen (bijv. Bauhardt), en die we daarom als overkoepelende term aanhouden. Maar nog andere termen worden daarvoor naar voor geschoven zoals 'kerneconomie' (*core economy*, Goodwin en Coote²⁶) of 'zorggerichte economie' (*care-centered economy*, Praetorius).

De economie herinneren aan haar [...] doelstelling vanuit het oogpunt van een begrensde, kwetsbare natuur, betekent twee dingen: opnieuw focussen op het materiële substraat van het hele menselijke bestaan, en het zichtbaar maken van die handen, sferen, mensen en activiteiten die zijn gebagatelliseerd tot 'natuur' en zo onzichtbaar gemaakt, en ze opnieuw beschouwen als het centrum van alle economische activiteiten: milieu- en sociaal beleid zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, en economie moet opnieuw centraal stellen wat het heeft gedefinieerd als kern: 'voldoen aan de menselijke behoefte om het leven en de kwaliteit van leven te behouden en in stand te houden'. (Praetorius 2015: 30-31)

De economie zou zich, aldus Praetorius, opnieuw moeten oriënteren op de oorspronkelijke betekenis van *oikonomia* als de kunst van het huishouden (Aristoteles).²⁷ In ieder geval is het centraal stellen van zorg als fundament van de economie een heuse economische paradigmaverschuiving, in feite een omkering van de prioriteiten van het dominante marktgerichte economisch discours. Dat wordt ook uitgedrukt in de boektitel *The Real Wealth of Nations* van Riane Eisler, waarmee zij aangeeft 'dat onze belangrijkste economische activa niet financieel zijn' maar dat onze rijkdom 'bestaat uit de bijdragen van mensen en van onze natuurlijke omgeving' (2007: 2).

Zo zien we hoe zorgeconomie de verbreding van het zorgbegrip in de zorgethiek, met zijn relationeel mens- en wereldbeeld, vertaalt naar de economie. Eerder dan om het bevestigen van reproductie als basis van productie, gaat het erom — vanuit de *queer*-benadering van de ecofeministen — de hiërarchische scheiding tussen beide op te heffen, en de productivistisch georiënteerde terminologie te overstijgen via een zorgterminologie. Daarbij komen ook subjectieve behoeften, motivaties en zingeving op de voorgrond; en wordt de relationele kwaliteit van zorg als een fundamenteel kenmerk van de nagestreefde economie geponeerd — zowel ecologisch als sociaal.²⁸

Een nieuw economisch vocabulaire

Vanuit haar eigen focus draagt de zorgeconomie bij aan de ontwikkeling van een netwerk van nieuwe economische betekenissen, een nieuw economisch vocabulaire²⁹, waar ook andere nieuwe economische bewegingen toe bijdragen. Zo staat zorg ook centraal in de *commons* — als gedeelde zorg voor gedeelde hulpbronnen³⁰ — en in de gemeenschapseconomie³¹, en maakt ze deel uit van de culturele agenda van *degrowth*³². Verder sluit zorgeconomie aan bij alle pogingen om de doelstellingen van de economie te herdefiniëren van het creëren van winst naar het realiseren van welzijn voor

mens en natuur. Bij dat alles is duidelijk dat de strijd om de economie in belangrijke mate een taal- en cultuurstrijd is, die zich verder vertaalt in een heroriëntatie van 'economische' praktijken.

Bio

Jef Peeters is wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek aan de KU Leuven, groep Sociaal Werk en Sociaal Beleid. Hij publiceerde *Een veerkrachtige samenleving* (2010) en *Veerkracht en burgerschap* (2015). Hij is lid van denktank Oikos.

Literatuur

- Akbulut, B. (2017, 2 February). *Carework as Commons: Towards a Feminist Degrowth Agenda*. Resilience.org. <http://www.resilience.org/stories/2017-02-02/carework-as-commons-towards-a-feminist-degrowth-agenda/>
- Allan, T. (2020, 12 November). *Care as Commons: A Brief Introduction*. Resilience.org. <https://www.resilience.org/stories/2020-11-12/care-as-commons-a-brief-introduction/>
- Baazil, D., Thomas, C. & Tielbeke, J. (2021, 10 april). Gaan vrouwelijke economen de wereld redden? *De Morgen*, Bijlage Zeno, 52-57.
- Bauhardt, C. (2013). Rethinking gender and nature from a material(ist) perspective: Feminist economics, queer ecologies and resource politics. *European Journal of Women's Studies*, 20 (4), 361-75.
- Bauhardt, C. (2014). Solutions to the crisis? The Green New Deal, Degrowth, and the Solidarity Economy: Alternatives to the capitalist growth economy from an ecofeminist economics perspective. *Ecological Economics*, 102, 60-68.
- Bauhardt, C. (2019). Nature, care and gender. Feminist dilemmas. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 16-35). Abingdon: Routledge.
- D'Alisa, G., Deriu, M. & Demaria, F. (2015). Care. In G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (Eds.), *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* (pp. 63-66). Abingdon/ New York: Routledge.
- de Groot, T. (2020, 16 October). *Caring and Thriving: Bollier and Helfrich on the Future of Social Security* [Interview]. Commons Network Team. <https://www.commonsnetwork.org/news/caring-and-thriving-bollier-and-helfrich-on-the-future-of-social-security/>
- de Groot, T., Bloemen, S., Kimmel, J. & Dekker, L. (2021). *Leren van de toekomst. Commons en bestaanszekerheid in theorie en praktijk*. Amsterdam: Stichting Commons Network & Innovatielab Novum. <https://novum.nu/project/commons-en-bestaanszekerheid/>
- Dombroski, K., Healy, S. & McKinnon, K. (2019). Care-full Community Economies. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 99-115). Abingdon: Routledge.
- Eisler, R. (2007). *The Real Wealth of Nations: Creating a Caring Economics*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Elson, D. (2017). Recognize, Reduce, and Redistribute unpaid care work. How to close the gender gap. *New Labor Forum*, 26 (2), 52-61.
- Esquivel, V. (2013, October). *Care in Households and Communities. Background Paper on Conceptual Issues*. Oxford: Oxfam Research Reports. <https://policy-practice.oxfam.org/resources/care-in-households-and-communities-background-paper-on-conceptual-issues-302287/>
- Esquivel, V. (2014). What is a transformative approach to care, and why do we need it? *Gender & Development*, 22 (3), 423-439. DOI: 10.1080/13552074.2014.963303
- Feminisms and Degrowth Alliance (2020, May). *Collaborative Feminist Degrowth: Pandemic as an Opening for a Care-Full Radical Transformation*. Degrowth.info. <https://www.degrowth.info/>

- en/feminisms-and-degrowth-alliance-fada/collective-research-notebook/
- Fraser, N. (2001). *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. New York: New Press.
- Fraser, N. (2017, February). The Caring Economy: Well-Being and the Invisible Heart. Interview by A. White. Great Transition Initiative. <http://www.greattransition.org/publication/the-caring-economy>
- Fraser, N. (2016). Contradictions of capital and care. *New Left Review*, 100, 99-117.
- Fraser, N. & Jaeggi, R. (2018). *Capitalism. A Conversation in Critical Theory*. Cambridge: Polity.
- International Labour Organization (ILO) (2018). *Care work and care jobs for the future of decent work*. Report. Geneva: International Labour Office.
- Harcourt, W. & Bauhardt, C. (2019). Introduction. Conversations on care in Feminist Political Economy and Ecology. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 1-15). Abingdon: Routledge.
- Kallis, G. (2018). *Degrowth*. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing.
- Kallis, G., Paulson, S. D'Alisa, G. & Demaria, F. (2020). *The Case for Degrowth*. Cambridge: Polity Press.
- Kratzwald, B. (2012). Rethinking the social welfare state in light of the commons. In D. Bollier & S. Helfrich (Eds.), *The wealth of the commons: A world beyond market and state* (pp. 55-60). Amherst: Leveller Press.
- Munro, E. (2013). Feminism: a fourth wave? *Political Insight*, 4, 22-5.
- Neumann, M. & Winker, G. (2020). Care Revolution: care work – the core of the economy. In C. Burkhart, M. Schmelzer & N. Treu (Eds.) (2020). *Degrowth in Movement(s). Exploring pathways for transformation* (pp. 10-127). Winchester, UK: Zero Books.
- Peeters, J. (2015a). Fundamentele uitgangspunten voor een sociaal-ecologische transitie. In Id. (Ed.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie* (pp. 15-105). Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2015b). Sociaal werk voor een economie gericht op gemeenschappelijk welzijn. In Id. (Ed.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie* (pp. 233-244). Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2020b). Fundamenten van een groene maatschappijvisie: de aarde als kompas. In D. Holemans (Ed.), *Het Ecologisch Kompas* (pp. 57-82). Berchem: EPO i.s.m. denktank Oikos.
- Perkins, P. (2007). Feminist Ecological Economics and Sustainability. *Journal of Bioeconomics*, 9, 227-244.
- Plumwood, V. (1993). *Feminism and the Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Plumwood, V. (2018 [2003]). Ecofeminist analysis and the culture of ecological denial. In L. Stevens, P. Tait & D. Varney (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene* (pp. 97-112). Cham: Palgrave Macmillan.
- Power, M. (2004). Social provisioning as a starting point for feminist economics. *Feminist Economics*, 10 (3), 3-19.
- Praetorius, I. (2015). *The Care-Centered Economy: Rediscovering what has been taken for granted*. Heinrich Böll Foundation, Publication Series Economy + Social Issues, 16. Berlin. <https://www.boell.de/en/2015/04/07/care-centered-economy>
- Restakis, J. (2010). Sociale coöperaties en sociale zorg. Deel 1. *Oikos. Tijdschrift voor sociaal-ecologische verandering*, nr.76, 2016/1, 11-24; Deel 2. *Oikos. Tijdschrift voor sociaal-ecologische verandering*, nr.77, 2016/2, 47-60.
- Rigby, K. (2018 [1998]). Women and nature revisited: Ecofeminist reconfigurations of an old association. In L. Stevens, P. Tait & D. Varney (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene* (pp. 57-81). Cham: Palgrave Macmillan.
- Stevens, L., Tait, P. & Varney, D. (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Tronto, J.C. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- Tronto, J.C. (2017). There is an alternative: *hominis curans* and the limits of neoliberalism. *International Journal of Care and Caring*, 1 (1), 27-43.
- van de Ven, J. (1996). Heelheid in diversiteit. Enkele ecofeministische thema's. In F. Janssens & U. Melle (Eds.), *Voeten in de aarde. Radicale groene denkers* (pp. 95-126). Antwerpen: Hadewijch.
- van de Ven, J. (2008). Val Plumwood: van ecofeministische rationaliteitskritiek naar intersoortelijke dialoog. *Oikos*, 45, 14-24.
- Varney, D. (2018). Climate guardian angels: Feminist ecology and the activist tradition. In L.

Stevens, P. Tait & D. Varney (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene* (pp. 135-153). Cham: Palgrave Macmillan.

Waring, M. (1988). *If Women Counted: A New Feminist Economics*. San Francisco: Harper & Row.

Noten

1. Fraser & Jaeggi 2018:191.
2. Esquivel 2014.
3. Als niet-gemonetariseerd wordt die waarde niet meegenomen in klassieke economische indicatoren als het bbp. Schattingen van onbetaalde arbeid lopen al gauw tot tientallen procenten van het bbp. Eisler (2007: 84) vermeldt zelfs een Zwitserse studie uit 2004 die de waarde van de onbetaalde arbeid op 70 procent van het bbp schatte.
4. Fraser 2016; Fraser & Jaeggi 2018.
5. Zie Peeters 2015b, in navolging van Kratzwald 2012.
6. Zo stuurt de Vlaamse Regering midden in de Corona-crisis aan op een verdere vermarkting van de zorg. Zie: <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2021/03/18/zet-onze-openbare-woonzorgcentra-niet-in-de-uitverkoop/>. Er is evenwel een fundamentele contradictie tussen de kwaliteit van zorg en een monetaire 'return on investment' (Peeters 2015b).
7. Denk aan Camerons idee van de 'Big Society' in de UK, of ideeën in Nederland en bij ons over 'vermaatschappelijking van de zorg'.
8. Peeters 2015a, 49-54. Voor kwaliteit van zorgwerk: ILO 2018.
9. Over de mens als een sociaal wezen schreven we in deel II (Peeters 2019, Oikos, 91). Ruimere uiteenzettingen in Peeters 2015a en Peeters 2020.
10. Esquivel 2013, 2014. Deze publicaties gaan uitgebreid in op de onderscheiden terminologieën.
11. Bijvoorbeeld: Om het conceptuele onderscheid tussen de 'zogenaamde' productieve sfeer (markeconomie) en reproductieve sfeer (privéhuishoudens) te doorbreken, werd de term 're/productiviteit' bedacht (o.a. Bauhardt 2013). 'Het concept brengt de twee kunstmatig gescheiden sferen samen om hun onderlinge afhankelijkheid te benadrukken.' (Bauhardt 2019: 20)
12. Bijv. Esquivel 2014; Harcourt & Bauhardt 2019; Dombroski et al. 2019. Joan Tronto is de grondlegster van de zorgethiek (cf. Tronto 1993). Voor de complementariteit met rechtenethiek, zie: Peeters 2015a: 49v; 2016.
13. Munro 2013; Wikipedia. Er wordt vandaag ook van een vierde golf gesproken in samenhang met het gebruik van sociale media.
14. De Australische Val Plumwood was met haar grondige analyse van de problematiek van het dualisme (1993) een van de belangrijkste grondleggers van het ecofeminisme (van de Ven 1996, 2008; Peeters 2020).
15. Bijvoorbeeld: 'Ecofeministische politieke economie, met haar focus op de crisis van sociale reproductie, laat zien hoe een alomvattend begrip van de crisis kan worden ontwikkeld: de crisis van het kapitalisme moet worden geanalyseerd als de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen, evenals de eindigheid van de zorgarbeid van vrouwen.' (Bauhardt 2014: 66)
16. Een dergelijke benadering vaart vandaag ook onder de benaming van 'queer ecology'. Zie Bauhardt 2019; Praetorius 2015.
17. Deze uiteenzetting over ecofeminisme steunt op Stevens, Tait & Varney 2018, in het bijzonder de hoofdstukken van Rigby, Plumwood en Varney, alsook op Bauhardt 2019.
18. Diane Elson, voortbouwend op Fraser, beschreef dat kader in 2008 voor de UNDP (United Nations Development Programme). Het gaat er haar om dat vrouwen gelijkheid bereiken zowel in betaald als in onbetaald werk (2017). Esquivel (2013, 2014), onderzoekscoördinator 'Gender and Development' bij het United Nations Institute for Social Development (UNRISD), ontwikkelde het kader verder.
19. Baazil, Thomas & Tielbeke 2021. Dat inbreken gebeurt ook vaak vanuit andere disciplines: bijvoorbeeld Elinor Ostrom die als politieke wetenschapper de commons bestudeerde (Deel V, Peeters 2020, Oikos 95); of het werk van de geografen Gibson en

- Graham over diverse economie en gemeenschapseconomie (Deel I & II, Peeters 2019, Oikos 90 & 91).
20. Zie Power 2004; Perkins 2007. Eisler 2007 geeft heel wat referenties van ouder werk.
 21. Een grondige discussie, zowel historisch als filosofisch, van het mensbeeld in de economie vanuit feministisch oogpunt biedt Praetorius 2015.
 22. Bijvoorbeeld Folbre 2017.
 23. Meerdere feministische auteurs hanteren de term 'voorziening'. Eerder zagen we hem bij Bollier en Helfrich voor de economische dimensie van commoning (Deel V, Peeters 2020, Oikos 95).
 24. Perkins 2007.
 25. Bijvoorbeeld Marjorie Kelly en Kate Raworth. We komen daar in een latere bijdrage op terug.
 26. Zie Deel VI (Peeters 2021, Oikos 97).
 27. Voor het onderscheid dat Aristoteles (4de eeuw v.C.) maakt tussen economie en bezitsverwerving, zie deel I (Peeters 2019, Oikos 90).
 28. Zie bijv. Bauhardt 2019.
 29. Zie D'Alisa e.a. 2015: Degrowth: A Vocabulary for a New Era.
 30. Deel V, Peeters 2020, Oikos 95; Kratzwald 1012; Akbulut 2017; Allan 2020; de Groot 2020; de Groot e.a. 2021.
 31. Deel II, Peeters 2019, Oikos 91; Dombroski, Healy & McKinnon 2019.
 32. D'Alisa, Deriu & Demaria 2015; Kallis 2018; Kallis e.a. 2020; Neumann & Winker 2020; Feminisms and Degrowth Alliance 2020.